

Abstract. This article explains both the actual status of Muslim women and their rights in Muslim societies, as well as the influential role that culture plays in this. The focus is on the ideas of Islamic feminism. We looked at how morality, religion, Sharia law, and the rights of women are related in some countries in the region. Illiteracy among women and access to education in general, political isolation and economic dependence on men remain one of the most difficult key factors that negatively affect the dynamics of the development process, which protects women's empowerment not only in underdeveloped countries as a whole.

Key words: Islam, women's rights, feminism, religion, Islamic feminism, gender equality.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Leserman Jane, et al. Sexual and physical abuse history in gastroenterology practice: how types of abuse impact health status. *Psychosomatic medicine*. 1996. 58.1. P. 4–15.
2. Assembly, UN General. *Universal declaration of human rights*. UN General Assembly. 302.2 (1948). P. 14–25.
3. Sabbagh, Suha J. Sex, Lies, & Stereotypes: The Image of Arabs in American Popular Fiction. *ADC Issue Paper*. 1990. No. 23.
4. Megally, Hanny. Amnesty International and Human Rights in the Arab World: a Summary of the Last Decade, en Gema Martín Muñoz (ed.), *Democracia y Derechos Humanos en el mundo árabe*, Madrid, Ediciones ICMA, 1993.
5. Falk, Richard. Cultural foundations for the International Protection of Human Rights, en Abdullahi Ahmed An-Na'im (ed.), *Human Rights in Cross-Cultural Perspectives*, EU, University of Pennsylvania Press, 1991.
6. Mill Sara and Louise Mullany. *Language, gender and feminism: Theory, methodology and practice*. Taylor & Francis, 2011.
7. Schuler Margaret (ed.), *Freedom from Violence: Women's Strategies from Around the World*, Nueva York, USA, Automated Graphics Systems, UNIFEM, 1992.
8. Wheeler, Deborah L. Saudi Women Driving Change? Rebranding, Resistance, and the Kingdom of Change. *The Journal of the Middle East and Africa*. 2020. 11.1. P. 87–109.
9. Judd Terri. Saudi Women to Put Their Foot Down on Driving Ban. *The Independent*, Sept. 14, 2007. URL: <http://news.independent.co.uk/>
10. Moghaddam, Rezvan. *Struggle for Equality: From the constitutional revolution to cyber feminism with a focus on the role of new media in the women's movement in Iran*. Diss. 2020.
11. Basarudin Azza. *Humanizing the sacred: Sisters in Islam and the struggle for gender justice in Malaysia*. University of Washington Press, 2016.
12. Сизонюк, Валерія. Формування іміджу ісламських держав у регіоні Західної Європи та Північної Америки. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини*. 2020. С. 129–133.

УДК 94-056.253(477.85)»1932/1933»

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ І ГОЛОКОСТУ (НА ПРИКЛАДІ БУКОВИНИ І ПОДІЛЛЯ)

Д. Я. Слободянюк, І. І. Мартинчук

Анотація. У статті подаються результати студентського дослідження про події Голодомору на території Буковини і Поділля. У процесі роботи використовувалися загальнонаукові та конкретно-історичні методи: аналізу і синтезу різноманітних видів джерел. Особлива увага приділялась інтерв'ю, у ході обробки яких була використана методика «усної історії», проведено опитування інформаторів, результати яких і становлять основу дослідження.

Ключові слова: голодомор, Голокост, геноцид, єврейський етнос.

Актуальність проблематики Голокосту можна визначити як таку, що його історія на території Буковини та Поділля є частиною української етнічної історії.

Протягом століть в історії нашого народу було багато героїчних, ганебних та трагічних подій, однією з яких є Голодомор 1932–1933 років. Тема його була і залишається актуальною. Молоде покоління повинно пам'ятати ті жахливі події, вшановувати пам'ять безвинно постраждалих від злочинної політики сталінського режиму і ніколи більше не допустити подібної трагедії, яка могла б призвести до винищення всієї української нації.

Голодомор 1932–1933 рр. (за межами України відомий як *Famine Genocide, Ukrainian Genocide*) – навмисно організована шляхом штучного голоду масова загибель українців.

Дослідженнями (Джеймс Мейс, Роберт Конквест та інших) було доведено, що Голодомор відповідає загальноприйнятому (резолуція про геноцид, ухвалена ООН у 1948 році) визначенню геноциду. Цей факт офіційно визнаний урядами України, Австралії, Угорщини, Ватикану, Литви, Естонії, Італії, Аргентини, Канади, Грузії, Польщі, США, Іспанії та Перу.

Ми звикли говорити про Голодомор у хронологічних рамках 1932–1933 років. Однак хронологія голоду на Україні складніша та проблемніша. Його можна було вже передбачити у 1925 році, коли XIV з'їзд більшовицької партії взяв курс на індустріалізацію, що мала бути здійснена, перш за все, за рахунок селянства, оскільки саме викачування коштів з українських сіл було основним джерелом для її розгортання. Колгоспи забезпечували країну дешевим хлібом та іншою продукцією. У ході суцільної колективізації передбачалося вирішити болючу для більшовиків проблему – ліквідувати заможне селянство, яке не підтримувало радянську владу. Вона не збиралася робити українського селянина вільним, оскільки була налаштована за будь-яку ціну досягти всебічного контролю. Суцільна колективізація викликала опір значної частини українських селян.

Цілком погоджуємося з висловом молодого німецького історика Гвідо Кноппа про те, що: «...ми відповідальні за пам'ять про власну історію...» [4]. Щодо інших мотивів дослідження обраної теми, то можна відзначити ще декілька важливих. На превеликий жаль, ми мусимо констатувати факт присутності в українському соціумі проявів ксенофобії, міжетнічної інтолерантності й антисемітизму, чого не повинно бути у демократичному суспільстві. Розумне, об'єктивне, неупереджене осмислення, зокрема, складної долі українського єврейства, можливо, поступово, обережно сприятиме зниженню антисемітських настроїв, але тільки у тому випадку, якщо робити висновки виходячи з правдивих неупереджених позицій. Голокост розглядаємо не лише як фізичне знищення єврейства – це, насамперед, злочин проти людства у глобальних історичних масштабах, злочин – причини, суть та наслідки якого необхідно зрозуміти, дослідити й проаналізувати, щоб ніколи не допустити повторення.

Кінець 1920-х – початок 1930-х років був складним періодом для більшовицького керівництва щодо встановлення тоталітарного режиму в Україні. Влада шукала будь-які можливості через селянство, переважну кількість українського населення, поставити на коліна увесь український народ. Оформлену ідею щодо зв'язку між нацією та селянством Йосиф Сталін висловив досить чітко: «Національна проблема, в самій своїй суті, це селянська проблема» [7]. Означати цей вислів міг тільки одне, що до тих пір поки не буде зламано опір українських селян, національна проблема не буде вирішена. Особливу роль у створенні штучного голоду відігравали уповноважені райвиконкомів. Все відбувалося за їхніми настановами. Здебільшого уповноважені були людьми жорстокими, затятими, ніби народженими знуватися з інших.

У серпні 1932 року вийшов закон «Про охорону соціалістичної власності», прозваний на селі законом «про 5 колосків». Законом передбачався розстріл або 10 років ув'язнення з конфіскацією всього майна за розкрадання колгоспного майна.

Зі слів Сивак Мотрі Семенівни, 1912 р. н., жительки с. Троща, Липовецького р-ну, Вінницької обл., записані її дочкою Сивак Галиною Іванівною, 1939 р. н., жителькою м. Новодністровська: «Мама була з благодатної сім'ї (12 дітей). Вона була найстарша. За час голоду повмирали всі брати, залишилось їх 4. В 1932 р. була дуже велика засуха, все вигоріло. Земля так потріскалась, що в тріщину могла впасти маленька дитина. Як діяла влада, мама не розказувала. Можливо не цікавилась цим, бо вона була безграмотна. А про випадки, які були в селі говорила. Цілі сім'ї вимирали. Заходили в хату і бачили картину: так, як люди сиділи на лавці, на припічку, так і закам'яніли. Ноги були такі роздуті, що можна було дивитися, як в дзеркало. Бували випадки, що ці мертві люди були по тижневі в хаті, і не було кому хоронити. Старалися один одному допомагати, а сили не було. По селу на дорозі стояли возики, а зимою саночки, на яких лежали мертві, і поряд той хто віз теж ... Підбирали людей вивозили і закопували, і навіть люди не знали де поховані батьки, діти, родина. Бабця моя сказала мамі і її подружці піти до сусіда, який помер. Мама пам'ятала

цей випадок все життя. Картина: лежить мертвий чоловік, очі з'їли щурі, лице подряпане. Дівчата з криком втекли, адже це був жах бачити мертву таку людину... Їли люди все: траву, лободу, котів, собак. Але і трави не було, все згоріло. Були випадки в других селах, де мами їли своїх дітей...!!! Сумні були села, не диміли димарі, бо ніхто нічого не варив, а палити не було чим. Зимою замерзали прямо в хаті, одягнені в ганчір'я, які були, або обернені вереткою (рядном). Зимою хоч замерзлі люди не мали запаху, тіло не розкладалося так, а от літом – це був суцільний сморід, бо все гнило. Збагнути нам такі картини дуже важко, але це все було, і ми не повинні забувати» [9].

Найвразливішою соціальною групою сільського населення, яка масово помирала від голоду, були діти. Вони помирали, тому що належали до категорії «непрацездатних».

Причини голодомору: необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви; непосильні для селян хлібозаготівлі; небажання колгоспників працювати в громадському господарстві; економічні прорахунки більшовиків.

Загалом під час Голодомору 1932–1933 рр. Україна втратила померлими від 3,5 до 5 млн осіб.

Для українців міжнародне визнання Голодомору є свідченням встановлення історичної справедливості щодо оцінки злочину проти людяності, скоєного стосовно українського народу.

Першу п'ятирічку розроблену, здійснену на основі Директив XV їду з'їзду ВКП(б) 1927 року було виконано достроково. Ціною відчуження селян від землі, позбавленням їх засобів виробництва, природою даного їм відчуття хлібороба суворого сталінського режиму.

Не менш жорстоким гонінням і утискам піддавалось українське єврейство. Статистика жертв Голокосту на Поділлі вражає жорстокістю проведення та грандіозними масштабами. Наприклад, в Хотині 12 липня 1941 року нацисти вбили 29 євреїв, 13 липня – 68. В селах Костинці, Ясени Сторожинецького району було замучено 241 євреїв, в тому числі 45 дітей. Цей перелік, на жаль, можна продовжувати без кінця. В кожному буковинському та бессарабському місті, кожному селі розгорталась страшна трагедія Голокосту, якої світ не знав за всю історію людства. Відомими стали імена 1101 людини, які загинули тільки влітку 1941 року. Нацисти разом з румунськими фашистами влаштували геноцид щодо євреїв у 23 населених пунктах, особливо у селах Чудей, Садгорі, містах Сокиряни, Сторожинцях, Хотині, Вижниці та інших. У Чернівцях під окупацією залишилось 60 тисяч євреїв, з яких тільки в перші дні та місяці окупації загинуло 6 тисяч. У серпні на теренах Буковини та Бессарабії були створені концентраційні табори для євреїв. За звітом чернівецького інспектора поліції на 24 серпня 1941 р. у концтабори було вислано близько 16500 євреїв. Ця цифра просто приголомшує не менш ніж мотивація Голокосту з боку окупантів, які вважали, що євреї мали бути винищені в будь-який спосіб за те, що вони «расовонеповноцінні», за те, що вони більшовиками, чи взагалі – за те, що вони були євреями. Саме тому з перших днів окупації румунська жандармерія разом з нацистською айнзацгрупою «Д» почали відкриті вбивства євреїв на вулицях, у домівках, скрізь [5, с. 35]. Про жахливі злочини окупантів свідчить велика кількість фактів: документів, фото, і саме головне, спогадів очевидців, яким поталанило пережити ті страшні події.

В 1943 р. у зв'язку із кардинальними змінами на фронті не на користь фашистського блоку, Румунія дещо послабила дискримінаційну політику щодо єврейського населення краю. Але для десятків тисяч євреїв, розстріляних у 1941–1942 роках та членів їх родин, це не мало вже жодного значення. Якщо до початку румунської окупації на Північній Буковині проживало 150 тисяч, то на 1944 рік залишилось тільки 25 тисяч представників єврейської національної спільноти. Більшість з них були перевезені і знищені у Трансністрії. Взагалі, з 1941 до 1944 року в зоні Трансністрії загинуло близько 240 000 євреїв. Чи не свідчить така статистика про величезні злочини проти єврейського народу з боку окупантів? Питання, і це очевидно, є цілком риторичним.

Однак, хочемо підкреслити, що в результаті студентського дослідження і порівняння масштабів Голокосту в Галичині та Східній Україні, в Трансністрії шанси вижити для євреїв

були більшими, оскільки румуни, на відміну від німців не були «цивілізованими антисемітами». Особливо, починаючи з 1942 року, коли Румунія стала відчувати послаблення третього Рейху, боючись майбутнього покарання, почала припиняти жорстокі переслідування євреїв, завдяки чому найбільша кількість тих українських євреїв, хто пережив Голокост, опинилась саме на теренах Трансністрії, але цей факт ні в якій мірі не зменшує відповідальності фашистської Румунії за свої злочини.

Багато жертв Голокосту і до нині залишаються невідомими. Фашистський геноцид буковинського та бессарабського єврейства тривав всі роки окупації. Вирішальну роль в ньому зіграли їх насильницька депортація та перебування в таборах Задністров'я (Трансністрії). У задністровські табори було примусово відправлено 33 тис. 391 євреїв-чернівчан. Із 90 тисяч депортованих буковинців до Задністров'я дійшли тільки 45 тисяч, бо кожний другий загинув у дорозі. З ними сюди дісталися 55 тисяч бессарабських євреїв. Результатом тотального Голокосту в нашому краї стала загибель 81 тисячі буковинських євреїв і тільки 5 255 з них числяться в офіційних списках [10, 3–5].

Ми прагнули віднайти хоч будь-які документальні свідчення в Сокирянському архіві пов'язані зі злочинами фашистів на теренах Бессарабії в роки окупації. Наші спроби виявились марними, оскільки, їх не зберіглося. Ми вважаємо, що окупанти, побоюючись розплати за свої зlodіяння знищили всі документи, які стосувалися тотального винищення євреїв в роки Другої світової війни в нашому краї.

Цілком природно, що представники єврейської етнічної меншини прагнули опиратися політиці тотального винищення, що призвело до формування в їхньому середовищі Руху Опору, який носив різноплановий характер, але у тих умовах, в які гітлерівська Німеччина поставила єврейський народ, будь-які протидії окупаційному режимові можна вважати Опором. В умовах, коли нацисти вимагали від євреїв не тільки життя, але й зради власній культурі, релігії, будь-які спроби зберегти цю культуру і цю релігію, ми вважаємо Опором. Історики виокремлюють такі форми опору, як збройний і беззбройний, а також організований, напіворганізований і стихійний. В решті решт, опір можна поділити на два види: активний і пасивний. Євреї були бійцями Радянської Армії, воювали у радянських партизанських з'єднаннях (багато євреїв були учасниками партизанських відомих загонів С. Ковпака, О. Медведєва, О. Федорова та інших), в угрупованнях ОУН (б), УПА, польських Арміях Людовій та Крайовій, що діяли на теренах Західної України. Також відомі факти єврейських повстань у гетто. В Україні були практично відсутні умови для організованого збройного опору єврейської спільноти, оскільки вона перебувала на межі вимирання від голоду, нацистських репресій та хвороб.

Становище євреїв, які зуміли втекти з гетто залежало від оточення не євреїв, реакція яких на їхні страждання була, на жаль, різною – від байдужості, ситуативної допомоги до відвертої ворожості, поліційного терору, рідше жертвності та врятування, чому сприяла нацистська пропаганда на теренах України та Румунії. Найбільш поширеною формою опору єврейства був беззбройний, пасивний. Це різні спроби втечі від реальної небезпеки, боротьба за виживання в гетто, налагодження зв'язків з прихильним місцевим населенням: контрабанда, опір акціям, втечі під час облав, передача своїх дітей у неєврейські сім'ї та притулки. Важливою формою Опору, слід вважати етнічну солідарність, усвідомлення свого єврейства, релігійно-обрядову демонстрацію.

За нелюдських умов війни, геноциду важко сподіватись на людський вибір людей. Виживання у будь-який спосіб стає домінантною динамікою абсолютної більшості практично в кожній країні, на різних етапах історії. В Україні десятиліття панування антигуманного радянського режиму та лещата «нового порядку» за умов нацистської окупації затиснули українців між жорнами двох тоталітарних режимів. Рівних шансів на виживання в окупованій нацистами Україні не було: відповідно до нацистської політики «остаточного вирішення єврейського питання», саме євреї були приречені на тотальне винищення. Більшість населення залишалось сторонніми спостерігачами нацистських злочинів – у сучасній західній історіографії їх називають «bystanders» (з англ. –

спостерігачі, свідки). Меншість українців стали співучасниками Голокосту, допомагаючи окупантам у геноциді щодо євреїв або виявляючи нелюдську ініціативу у їхньому знищенні. Героїв, які чинять опір злу, не буває багато. Випадки рятування євреїв не були та не могли бути численними. Сміливість та самопожертва, яких вимагало таке рятування, виявлення справжнього героїзму є непересічним явищем, він не може бути «масовим». Натомість в Україні нараховуються тисячі таких подвигів людськості. Таких героїв називають «Праведники народів світу». Україна займає четверте місце в світі по кількості «Праведників народів світу» (після Польщі, Голландії та Франції) [6, с. 15].

Разом з євреями, циганами від румунського окупаційного режиму страждали і українці. В історії Голокосту в нашому краї є могутній потенціал для усвідомлення того, як в нелюдських умовах німецько-румунської окупації люди залишались людьми, ризикуючи своїм життям, приходили на допомогу тим, кого було приречено до смерті, як самі приречені знаходили сили для збройного і духовного опору. У такій екстремальній ситуації не євреї, які вирішували рятувати євреїв: ховали їх у себе, робили фальшиві документи, приносили їжу, сприяли втечі з гетто чи то з табору. В таких умовах ці люди, на нашу думку, мали особливий склад душі, співчуття до чужої трагедії. Їх можна назвати просто героями, тому їх і називають «Праведниками світу». Вони вважали, що не існує єврейського питання, є питання християнське і чинили як справжні християни. «...В роки нацистської окупації України врятувати єврея було справжнім подвигом, чи навіть героїзмом, але героїзм не може бути явищем щоденним...» [1, с. 26–57].

За даними Музею Яд Вашем в Єрусалимі є дані про 2,5 тисячі громадян України в роки Великої Вітчизняної війни. Станом на 2007 рік 21758 чоловіків і жінок отримали почесне звання «Праведники світу» («Праведники народів світу»). Треба відзначити велику кількість українців, які під час окупації під страхом знищення або заслання до концтабору переховували євреїв у своїх помешканнях. Видатним рятівником євреїв був митрополит Андрій Шептицький. Під час свого візиту до України папа Римський Іоанн Павло II відмітив особливу роль греко-католицького священика Омеляна Ковча в спасінні невинних людей у 1942 році і його жертви власним життям заради спасіння євреїв. Численні випадки спасіння з допомогою «Праведників світу» підтверджують, що, незважаючи на усі небезпеки, спасіння було можливим [2, 17–18]. Неймовірним був їх моральний подвиг, оскільки багато наших співвітчизників «здавали» своїх сусідів-євреїв з подальшим грабунком їхньої власності. Єврейська організація Яд Вашем визнала героями 1755 українців.

Досліджуючи обрану тему ми були надзвичайно вражені фактами про те, що українці не тільки рятували євреїв у воєнні роки в, а часто, навпаки, підпадаючи під «гіпноз» нацистської пропаганди, ставали безпосередніми учасниками антиєврейських акцій, в яких взяло участь 11 тисяч українців. Хочемо зауважити, що це набагато більше, ніж такий самий показник серед західних європейців. Прикро усвідомлювати, що наші співвітчизники фактично були учасниками тотального Голокосту. Але вважаємо, що оцінка ця досить умовна. Українські громадяни здебільшого не брали участі в масових езекуціях щодо євреїв, але, з іншого боку, дуже мало зробили для того щоб цьому перешкодити [3, 162–167].

Геноцид – безпрецедентне явище в історії XX століття, коли людство вперше зіштовхнулося з запланованим, систематичним і технологізованим винищенням.

Це явище набуло світових масштабів! Україна у XX столітті пережила не один страшний геноцид – Голодомори 1932–1933 та 1946–1947 років, які за своєю сутністю були геноцидом радянської влади проти українського народу. Голокост... Голодомор і Голокост стали чорними сторінками в історії двох народів, що сьогодні об'єднує українців та євреїв, створює умови для толерантних міжетнічних взаємин та зумовлює необхідність наукових досліджень двох трагедій. Знання уроків Голокосту та Голодомору необхідне, насамперед, для того, щоб подібний геноцид не повторився більше ніколи проти будь-якого народу на Землі.

Вивчення історії Голокосту сприяє глибшому розумінню суті тоталітаризму, механізмів зловживання владою, приниження людини і, таким чином, відповідальності кожного у відносинах «людина-влада». Голокост, як історична подія, поступово займає своє місце в

офіційній історії та колективній пам'яті України. Він віддзеркалюється різними засобами інформації, владними інститутами та практиками. У процесі вивчення Голокосту в суспільстві формується стійке негативне ставлення до расизму, ксенофобії, дискримінації, розуміння потреби в толерантності. Осмислення цієї трагедії та її наслідків дозволяє виокремити загальнолюдські, гуманістичні цінності та ідентифікувати їх, як необхідну умову мирного співіснування в багатоманітному світі, де меншини повинні мати ті самі права, що і більшість.

Від стихійних проявів антисемітизму Голокост вирізнявся рядом факторів, а саме: біологічною основою ненависті, тривалістю геноциду, числом жертв та спробою оформлення його легітимності. Вперше єврейство, незалежно від віку, статі, віросповідання, політичних поглядів, місця проживання, було засуджено на повне знищення. Нацисти вважали другосортними цілі народи і раси (в тому числі слов'ян, зокрема українців), здійснювали геноцид щодо «неповноцінних» або асоціальних елементів, переслідували та вбивали за політичними мотивами (комуністів, соціал-демократів), релігійними поглядами. Євреї ж мали повністю зникнути з лиця Землі як біологічний вид. Їх знищення в роки Другої світової війни набуло тотального характеру. Для досягнення цієї мети нацисти створили всі необхідні умови.

В Україні кожне велике місто має свій Бабин Яр, в якому окупанти сотнями тисяч вбивали євреїв, циганів, слов'ян тільки за те, що вони «не вписувались» в арійську теорію і, саме тому, підлягали повному винищенню. Жертвами Шоа вважаються мільйони євреїв Європи та, зокрема, України, яких розстрілювали, спалювали у крематоріях таборів смерті, яких багато було створено на території України, зокрема, Буковини та Бессарабії. В той же час, повного поіменного списку жертв не існує. Наприкінці війни окупанти розпочали знищення слідів своїх злочинів. Існують свідчення про вивезення або остаточне знищення вже похованих останків замордованих. В музеї Голокосту Яд Вашем (Yad Vashem) в Єрусалимі зберігаються особисті документи і дані про приблизно 3 мільйони ймовірних жертв. Відсутність повної інформації пояснюється тим, що у більшості випадків єврейські громади знищувались повністю, і не залишалось ні рідних, ні близьких, які могли б повідомити імена загиблих.

Аннотація. В статті приводяться результати студентського дослідження о подіях Голодомора на території Буковини і Подолля. В процесі роботи використовувались общенаучные и конкретно-исторические методы: анализа и синтеза различных видов источников. Особое внимание уделялось интервью, в ходе обработки которых была использована методика «устной истории», проведен опрос информаторов, результаты которых и составляют основу исследования.

Ключевые слова: голодомор, Холокост, геноцид, еврейский этнос.

Abstract. The article presents the results of a student study on the events of the Holodomor in Bukovina and Podillya. In the course of work general scientific and concrete-historical methods were used: analysis and synthesis of various types of sources. Particular attention was paid to interviews, during the processing of which the method of “oral history” was used, interviews of informants were conducted, the results of which form the basis of the study.

Key words: Holodomor, Holocaust, genocide, Jewish ethnic group.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Винокурова Ф. Феномен праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій дій та вчинків *Проблеми історії Голокосту*. 2013. №6. С. 26-57.
2. Коваленко Л. В., Маняк В. А. 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал, Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
3. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор, 1986, С. 185–200.
4. Кноп Г. Холокост [Текст]: Неизвестные страницы истории; пер. с нем. А. Дмитришина. Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007.
5. Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. Вид. 2-е. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. 286 с.
6. Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Я. Щупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.
7. Пролетарська правда, 1930, 22 січня.
8. Сергійчук В. Голод 1921–1923 років. https://web.archive.org/web/20120421164613/http://unknownwar.info/_299/
9. Спогади Сивак Мотрі Семенівни. Записано 05.12.2019 (інтерв'юєр Слободянюк Д. Я.)
10. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944) / Ред. И. Арад. Иерусалим, 1992. 344 с.